

نشریه علمی

پژوهشنامه ادبیات تعلیمی

سال سیزدهم، شمارهٔ چهل و نهم، بهار ۱۴۰۰

بررسی آموزه‌های تعلیمی رسالهٔ انیس الطالبین محمد بن محمود فارس

الهه صادقی* - دکتر قربانعلی ابراهیمی** - دکتر مهرداد چترایی***

چکیده

متون و اشعار تعلیمی یکی از گسترده‌ترین و رایج‌ترین ژانرهای ادب فارسی است که گاه به صورت اثری کاملاً مستقل است. رسالهٔ *انیس الطالبین* محمد بن محمود فارس، از جمله آثار مشحون از آموزه‌های تعلیمی است. این رساله که یکی از آثار نفیس متعلق به سدهٔ یازدهم هجری است و در شمار متون ارزشمند اخلاقی-حکمی فارسی جای دارد، تاکنون گمنام مانده است. این رساله مشحون از مضامین و معانی تعلیمی و حکمی فراوانی است که نویسنده، آن را به اقتضای زمینهٔ انفعالی و ذوقی به کار برده است. نگارندگان در این پژوهش بر آن‌اند تا ضمن معرفی اجمالی رسالهٔ *انیس الطالبین*، تأثیر آموزه‌های اخلاقی به کاررفته در این رساله را در ذهن و درون مخاطب بررسی کنند. نتایج پژوهش حاکی از این است که نویسنده فردی آگاه بوده که با اصول روان‌شناختی آشنایی

* دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، واحد نجف آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف آباد، ایران
elahebaran7181@gmail.com

** استادیار زبان و ادبیات فارسی، واحد نجف آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف آباد، ایران (نویسنده مسؤل)
Ghorbanali.ebrahimi33@gmail.com

*** استادیار زبان و ادبیات فارسی، واحد نجف آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف آباد، ایران
m_chatraei@yahoo.com

تاریخ پذیرش ۹۹/۱۲/۱۸

تاریخ وصول ۹۹/۹/۱۷

داشته و به اقتضای موقعیت از شگردهای مختلف تشویق، ترغیب، حکایت و تمثیل و استدلال و... بهره گرفته است.

واژه‌های کلیدی

مضامین تعلیمی، رساله عرفانی، انیس الطالبین، محمد بن محمود فارس، سده یازدهم.

۱. مقدمه

همواره یکی از نخستین دغدغه‌های بشر، تعلیم و تربیت بوده است و پیامبران و ناجیان بشر همواره در پی آن بودند که به تعلیم و تربیت خلاق پردازند و انسان‌ها را به مسیر درست رهنمون کنند. به تدریج با پیدایش و تکامل ادبیات و تقسیم آن به انواع مختلف، بسیاری از ادیبان بر آن شدند تا با درآمیختن ادب و آموزه‌های پرورشی راه را برای رسیدن به این امر هموار کنند. بدین ترتیب ادب تعلیمی شکل گرفت؛ بنابراین منظور از ادبیات تعلیمی، ادبیاتی است که نیک‌بختی انسان را در بهبود منش اخلاقی او می‌داند و هدف اصلی خود را در راستای پرورش قوای روحی و تعلیم اخلاقی انسان می‌کند.

متون و اشعار تعلیمی یکی از گسترده‌ترین و رایج‌ترین ژانرهای ادب فارسی است که گاه به صورت اثری کاملاً مستقل است؛ مثل منظومه‌ها و آثار منثور که فقط به تعلیم و پند و حکمت و اخلاق می‌پردازد و گاه در ضمن دیگر آثار ادبی پراکنده است. بدان گونه که در پاره‌ای موارد مفاهیم و مضامین اخلاقی، حکمی، مذهبی و پندیات در منظومه‌ها و متون غنایی، عرفانی و حتی حماسی و یا قصاید مدحی به کار رفته است که نه تنها جنبه ادبی این قبیل آثار را کم نمی‌کند، بلکه با شور و احساس خاصی باعث جذابیت این قبیل آثار می‌شود.

شاعران و نویسندگان از دیرباز در آثار خود به دنبال تعلیم و آموزش به مخاطب خود بوده‌اند. به نظر می‌رسد که شاعران فارسی‌زبان در سرودن شعر تعلیمی، متأثر از اندرزنانه‌هایی باشند که قبل از اسلام در دوران ساسانیان نوشته شده بود. آفرین‌نامه اثر بوشکور بلخی و کلیله و دمنه منظوم رودکی که بیت‌هایی پراکنده از آن‌ها باقی مانده، از

قدیم‌ترین نمونه منظومه‌های تعلیمی است که در زبان فارسی دری به جا مانده است؛ اما نخستین اثر منظوم و مستقل فارسی در اخلاق، *پندنامه* انوشیروان است که بدایعی بلخی، معاصر سلطان مسعود، آن را سروده است.

مواعظ و نصایح و معانی ادب تعلیمی در گونه‌ها و قالب‌های گوناگون ادب فارسی بروز و نمود پیدا می‌کند و مختص به نوع خاصی از متون ادبی نیست. یکی از جلوه‌گاه‌های مضامین پندگونه و تعلیمی، متون اخلاقی-حکمی است که پیوند ناگسستنی با ادبیات تعلیمی دارد و در حقیقت آن‌ها را باید به گونه‌ای جزء متون حکمی-تعلیمی به حساب آورد که نویسندگان در خلال بیان مضامین حکمی به تعلیم و تربیت مخاطبان خود می‌پردازند و از این مهم غافل نمی‌شوند؛ زیرا متون حکمی یکی از جولانگاه‌های اصلی ادبیات تعلیمی است. یکی از این آثار ارزشمند ناشناخته رساله نفیس و گرانسنگ *انیس الطالبین* است که از سده یازدهم هجری به یادگار مانده است. بررسی این اثر نفیس که تاکنون به زیور طبع آراسته نشده، نشان می‌دهد که این منظومه مشحون از مضامین تعلیمی است و نویسنده از اهمیت تعلیم آموزه‌های اخلاقی غافل نشده است و در حین تبیین مطالب عرفانی، موضوعات اخلاقی و تعلیمی را به مخاطب خود گوشزد کرده است. بر همین اساس در پژوهش حاضر نگارندگان بر آن شدند تا چگونگی کاربرد مضامین تعلیمی را در رساله مذکور بررسی کنند.

۱-۱. اهمیت و ضرورت تحقیق

با توجه به اینکه هدف از ادبیات تعلیمی، آموزاندن و بارور کردن تفکر مخاطب و به‌طور کلی ارتقای سطح آگاهی، وجدان فردی، شعور اجتماعی و احساس مسئولیت در افراد جامعه است، پژوهش و تحقیق در زمینه آموزه‌های اخلاقی و تعلیمی امری لازم و ضروری است و از آنجا که نویسندگان و شاعران در موضوعات مختلف غنایی، عرفانی، حماسی و... علاوه بر توصیف و بیان احساسات انسانی، حرفی برای گفتن دارند و با بیان نکات اخلاقی و تعلیمی بر آن‌اند تا محتوا را غنی‌تر و اندیشه را بارورتر سازند، ضرورت دارد که این نوع ادبی (ادبیات تعلیمی) در متون و آثار کهن با دقت بیشتری بررسی شود.

۲-۱. پیشینه تحقیق

با وجود اینکه یک سده از احیا و تصحیح نسخ خطی می‌گذرد، هنوز تعداد زیادی از شعرا و نویسندگان و آثارشان در پردهٔ خمول و گمنامی باقی مانده است. رسالهٔ *انیس الطالبین*، از جمله آثار گرانسنگ اخلاقی-حکمی است که متأسفانه تاکنون در غبار نسیان و فراموشی مانده و از دید اهل ادب و پژوهشگران به دور مانده است. بررسی‌ها حاکی از این است که تاکنون پژوهشی که به‌طور اخص به بررسی مؤلفه‌های اخلاقی-تعلیمی در رسالهٔ *انیس الطالبین* پردازد، صورت نگرفته است. شایان ذکر است که پاره‌ای پژوهش‌ها دربارهٔ بررسی مضامین اخلاقی در متون ادبی فارسی صورت گرفته است که در ذیل به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود:

۱. کتاب *تحفة الائمة العلیة فی الحکمة العملیه* معروف به *اخلاق ظهیریه*، اثر فتح‌الله بن احمد بن محمود شهرستانی مشهور به سبزواری، یکی از آثار ارزشمند و گمنام در حوزهٔ اخلاق اسلامی است که فتحی و کاوندی در پژوهشی، ضمن تصحیح این اثر به بررسی آرای اخلاقی مؤلف در اثر مذکور پرداخته‌اند.
۲. موسوی سیرجانی و منصوره‌ی نیز در مقاله‌ای با عنوان «سنایی و اخلاق حرفه‌ای» اخلاق عرفانی عرفا و ابعاد گوناگون آن را از دیدگاه سنایی در *حدیقه الحقیقه* بررسی کرده‌اند. آن‌ها در این مقاله به معرفی مؤلفه‌های اخلاق حرفه‌ای و پس از آن به بررسی و تحلیل این خصایص در *حدیقه سنایی* پرداخته‌اند.
۳. پشت‌دار و نان‌آور نیز در پژوهشی با عنوان «معرفی نسخهٔ خطی اخلاق شاهی شفقایی» ضمن معرفی این اثر به بررسی مؤلفه‌های اخلاقی رسالهٔ مزبور پرداخته و بیان داشته‌اند که رسالهٔ *اخلاق شاهی* در زمرهٔ متون روایی است که خط مشی آن همچون *گلستان سعدی*، *موعظه*، *حکمت*، *اخلاق*، *علم* و *عمل* است و درون‌مایهٔ این اثر بیشتر در زمینهٔ تهذیب نفس است و رسالهٔ مذکور در بردارندهٔ ۲۱ باب در اخلاق حسنه و ۱۷ باب در اخلاق ذمیمه است.
۴. چندین رساله با نام *انیس الطالبین* موجود است که تنها تشابه اسمی با اثر مورد بحث در نگارهٔ حاضر دارد و سوای از این اثر است که در زیر به آن اشاره می‌شود:
- *انیس الطالبین و عدة السالکین* نوشتهٔ صلاح بن مبارک بخاری است که توسط

خلیل ابراهیم صاری اوغلی تصحیح شده و به کوشش توفیق سبحانی در انتشارات انجمن آثار و مفاخر فرهنگی به چاپ رسیده است. کتاب مذکور در مناقب خواجه محمد بهاءالدین شاه نقشبند می‌باشد.

- انیس الطالبین ترجمه آداب المتعلمین نوشته سید محمدجواد ذهنی تهرانی است که توسط مرز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی چاپ شده است.

- انیس الطالبین اثر قاسم بن محمد صفایی کاتب است که از جمله آثار باقی‌مانده از سده نهم هجری است؛ در سال ۱۳۹۱ حسین آقاحسینی و احمدرضا یلمه‌ها اثر مذکور را تصحیح کردند و این اثر توسط انتشارات دانشگاه آزاد اسلامی چاپ شده است. همچنین مقاله‌ای با عنوان «انیس الطالبین از کیست» در سال ۱۳۹۲ از آقاحسینی و یلمه‌ها در مجله مطالعات عرفانی منتشر شده است.

۲. ادبیات تعلیمی

یکی از مهم‌ترین و قدیمی‌ترین انواع ادبی، ادبیات تعلیمی است که هدف اصلی آن تعلیم و تربیت است. این اصطلاح از آغاز پیدایش به دو معنای عام و خاص به کار رفته است:

الف. ادبیات تعلیمی در معنای خاص دربردارنده دستورات عمل‌هایی بوده که به آموزش یک فن یا هنر خاص اختصاص داشته است. قدیمی‌ترین نمونه از این دست، شعری از هسیود یونانی (قرن هشتم قبل از میلاد) است که تجربه‌های خود را در کشاورزی به برادر خود می‌آموزد. ویرژیل شاعر رومی نیز منظومه‌ای دارد که موضوع آن چگونگی اداره مزرعه و نگهداری از آن است. این نوع ادبیات در زبان فارسی نیز نمونه‌هایی دارد؛ از جمله: نصاب الصبیان ابونصر فراهی در لغت، دانشنامه میسری در داروشناسی و طب (رستگار فسایی، ۱۳۸۰: ۳۷۷).

ب. ادبیات تعلیمی در معنای عام به آثاری گفته می‌شود که موضوع آن مسائل اخلاقی، عرفانی، مذهبی، اجتماعی، پند و اندرز، حکمت و... است. امروزه وقتی از ادبیات تعلیمی سخن می‌گویند، منظور ادبیات تعلیمی در معنای عام است (داد، ۱۳۸۵: ۲۰؛ میرصادقی، ۱۳۸۵: ۱۷۹).

شاعران و نویسندگان از دیرباز همواره بر آن بوده‌اند که تا در ضمن آثار خود

مخاطبان را در جهت تعالی بشر سوق دهند و زمینه سعادت دنیوی و اخروی آن‌ها را فراهم سازند و در مخاطب تأثیری ژرف‌تر از تأثیر لذت‌های ظاهری ایجاد کنند که این لذت‌نشئت‌گرفته از تنبه و دگرگونی فکری مخاطب باشد. از این‌رو گاه به خلق آثاری که فقط به تعلیم و تربیت مخاطب می‌پردازد، توجه کرده و دریایی از معارف و آموزه‌های اخلاقی را به مخاطب خود ارزانی داشته و گاه روح تعلیم و تربیت را در ضمن داستان‌ها، اشعار و نوشته‌های خود متبلور ساخته‌اند. اگرچه شاعران و نویسندگان در ظاهر آثاری خلق کرده‌اند که در ژانرهای دیگر همچون عاشقانه، عارفانه، حماسی و... قرار گرفته است، در نهایت تأثیر تعلیمی بر مخاطب دارند و شاید اثرگذاری غیرمستقیم این آموزه‌ها به مراتب بیشتر از آثاری باشد که فقط به مخاطب پند و اندرز می‌دهد؛ زیرا این آثار در عمق جان و روح مخاطب نفوذ کرده و سبب التذاذ وی می‌گردد.

۳. اخلاق و مضامین اخلاقی در ادبیات

اخلاق، در لغت، به معنی خلق و خو و چگونگی استفاده از توانایی‌های درونی نظیر گفتار، شنیدار و حتی چگونگی استفاده از توانایی‌های فیزیکی است. از دیرباز، اخلاق و آموزه‌های اخلاقی در مرکز توجه اندیشمندان و بزرگان قرار داشته و در قرآن کریم نیز به این مهم توجه فراوان شده است. بررسی آموزه‌های دینی و زندگی پیامبران الهی و امامان نشان می‌دهد که داشتن اخلاق نیکو مهم‌ترین بعد زندگی آن‌ها بوده است و همواره پیروان خود را به این خصیصه انسانی فرامی‌خواندند. اغلب مضامین اخلاقی و اندرزها در بطن جهان اسلام شکل گرفته‌اند؛ از این‌رو ورود اسلام به سنت اندرزنگاری، واقعه‌ای اساسی است. قرآن خود حاوی مضامین اخلاقی بسیاری است که معمولاً با وعده ثواب و عقاب در جهان پسین به اخلاق، افقی دینی داده است (هانری دو فوشه کور، ۱۳۷۷: ۸)

در ادبیات ایران‌زمین، همیشه مهم‌ترین مسائل جامعه و مردم، همانند مسائل دینی، عرفانی، تاریخی، اجتماعی و مسائل خردگرایانه، در ادبیات جای گرفته و بُعد اخلاقی جای خود را در تمامی قسمت‌های مختلف ادبیات باز کرده است. زبان و به تبع آن گفتار، یکی از جلوه‌های قابل لمس فرهنگ است که غالباً به صورت

کلمات قصار، حکایات اخلاقی و... در متون ادبی- اخلاقی نمودار شده است. حکایات ادبیات فارسی بدون شک بهترین نمونه برای پی بردن به آگاهی است که نویسندگان از خود و از موقعیت اخلاق زمانه خود داشته‌اند؛ بنابراین دعوت به رفتار نیک و تقلید از اشخاص نمونه را با قدرت جذب و درک مخاطب خود مطابقت داده‌اند (همان: ۱۰).

از مشخصات بارز متون و اشعار کهن فارسی با همه تنوعی که از لحاظ اندیشه و احساس و مشرب گویندگانش در آن وجود دارد، ارزش‌های اخلاقی و انسانی است که چونان گهرهای تابناک، جان و دل فضیلت‌جویان هنردوست را تاکنون از فروغ معنوی خود روشنی بخشیده و نوازش کرده و در طول حیات هزارساله خود راهنمای نسل‌ها و پرورش‌دهنده قریح و استعدادهایی بسیار بوده است. با نظری گذرا به درون‌مایه متون گذشته آشکار می‌شود که در این قلمرو وسیع، ذوق و اندیشه، هرچه مقدس و محترم و والا و زیباست، ستایش شده و از تمامی ناشایست‌ها و رذایل و آنچه موجب سقوط اخلاقی انسان می‌شود، نکوهش و تقبیح به عمل آمده است (رزمجو، ۱۳۸۲: ۲۶۱).

آثار کهن فارسی در واقع گنجینه‌های حکمت و سفینه‌های ارزشمند فکرت است و ارزش آن‌ها بیشتر از آن جهت است که محل انعکاس تمدن، فرهنگ و جلوه‌گاه اندیشه‌ها، آرزوها و آرمان‌های نیاکان است و لذا تجلی روح انسان‌دوستی، اعتقاد به خداوند و مقدسات مذهبی و گرایش به نیکی‌ها و سجایای حمیده‌ای نظیر آزادگی، عدالت‌خواهی، ظلم‌ستیزی، جوانمردی، مناعت‌طبع، راستی و واقع‌بینی، احترام به حقوق هم‌نوع، دانش‌آموزی، ایثار و بخشندگی، شکیبایی، شجاعت و... از ویژگی‌های معنوی متون و اشعار کهن به شمار می‌رود.

از لحاظ زمانی، اندرزنانه‌ها نخستین کتاب‌های اخلاقی در زبان فارسی هستند که از قرن چهارم بر جای مانده‌اند (هانری دو فوشه کور، ۱۳۷۷: ۱۷). اخلاقی که از اندرزنانه‌های کهن نشئت می‌گیرد، پیچیده، ظریف و چندان سرشار است که می‌توان مطالعه مضامین ادبیات فارسی سده‌های نخستین را بر اساس آن استوار کرد. نقش اصلی این مجموعه برانگیختن نوعی نگرانی و حدت بخشیدن به آن، برحذر داشتن وجدان از خواب‌آلودگی و متقاعد کردن آن است به اینکه راحتی و آرامش واقعی در این بیداری

است. این اندرزنامه‌ها نطفه اصلی اندیشه‌های اخلاقی است که در سراسر ادبیات فارسی به چشم می‌خورد (همان: ۲۳).

اندیشه‌های اخلاقی در اغلب متون، از جمله متون عرفانی، حماسی، تاریخی، دینی و... نمود یافته است و شاعران و نویسندگان کوشیده‌اند تا از هر مجالی برای تبیین مسائل اخلاقی و رهنمون ساختن مخاطب در مسیر درست و گام نهادن در راه راست و برحذر بون از کژی‌ها و ناراستی‌ها فرامی‌خوانند.

رسالة انیس الطالبین در زمره آثار عرفانی- حکمی است که نویسنده در جای جای این اثر به بیان آموزه‌های اخلاقی می‌پردازد.

۴. معرفی دست‌نوشته انیس الطالبین

از این اثر نفیس، فقط دو دست‌نوشته باقی مانده است؛ یکی از این نسخ، دست‌نوشته‌ای است که در ۸۶ باب و در ۲۰۸ صفحه به خط نستعلیق توسط کاتبی ناشناس کتابت شده است و با شماره ۲۹۸۴ در کتابخانه مسجد اعظم قم نگهداری می‌شود. نسخه دوم دست‌نوشته‌ای است که در سال ۱۲۵۹ توسط محمد ابراهیم حسینی به خط نستعلیق کتابت شده و در ۵۸ موجود است و در کتابخانه مسجد اعظم قم با شماره ۲۲۱ نگهداری می‌شود.

نسخه با این عبارت آغاز می‌شود: «بسم الله رب العالمین و العاقبة للمتقین و لاعدوان الا علی الظالمین جمعی از مردم پاک دین و غلامان ائمه معصومین صلوات الله و سلامه علیه که به این کمیته مخصوص بودند به این معنی التماس تبلیغ نمودند...» و با این عبارت پایان می‌یابد: «سوی عمل صالح چیزی دیگر به تو بقا نخواهد کرد و همه دشمن تو خواهند بود و الله اعلم.»

نویسنده در علت نگارش کتاب گفته بعضی از دوستان از ما خواستند کتابی تألیف کنم که با خواندن آن معرفت خدای تعالی ازدیاد یافته و به طاعت و عبادت رغبت پیدا کنند پس وی این کتاب را در معارف الهیه و اخلاقیات از آیات و روایات گرد آورده و در ۱۰۸ باب تنظیم ساخته و در هریک از ابواب، به بیان مسائل عرفانی و... پرداخته و از

باب شصت به بعد، مسائل اخلاقی را به طور اخص مطرح کرده است.

۵. مضامین تعلیمی

تعلیم و تربیت از دیرباز یکی از دغدغه‌های اصلی بشر به‌ویژه اندیشمندان، شاعران و ادبا بوده است و از این رو بزرگان ادب را بر آن داشته تا در ضمن آثار خود به این مهم بپردازند و مخاطبان خود را در مسیر سعادت و رستگاری رهنمون سازند و زمینه رشد اخلاقی و تربیتی آن‌ها را فراهم آورند. از این رو گاه آثاری را خلق کرده‌اند که تعلیم و تربیت انسان‌ها در بطن آن قرار دارد و به‌طور صریح و بی‌پرده، مخاطب را به ارزش‌های اخلاقی رهنمون می‌سازند و گاه با فراست و زیرکی خود، به ماهیت تلخ و ناخوشایند نصیحت و موعظه توجه کرده و کوشیده‌اند ضمن تقویت عاطفه زیبادوستی، در لفافه و به‌طور غیرمستقیم، فضایل و ارزش‌های اخلاقی را برای مخاطب خود درونی سازند.

رساله انیس الطالبین یکی از آثار ارزشمند حکمی-عرفانی است که نویسنده در جای جای آن به تعلیم و تربیت مخاطب اهمیت داده و به فضایل اخلاقی فراخوانده و از رذایل اخلاقی برحذر داشته است. در ادامه، ارزش‌های اخلاقی در ذیل روش‌های تعلیم که نویسنده در رساله انیس الطالبین به کار برده است، بررسی می‌شود:

۶. روش‌های تعلیم در رساله انیس الطالبین

۶-۱. ترغیب و تشویق

افراد با انگیزه‌های گوناگون از جمله تبادل اطلاعات، بیان عقاید، سرگرمی و... با یکدیگر ارتباط برقرار می‌کنند، ولی ترغیب و تشویق مهم‌ترین نقش را در این ارتباط و تأثیرگذاری آن بر عهده دارند؛ زیرا ترغیب مولد انرژی و محرک اصلی حرکت به سمت هدف است و سبب می‌شود که فرد در انجام کار مورد نظر مداومت نماید و همچنین با روحیه خوب و رضایت خاطر در مسیر خواسته شده گام بردارد (رحیمی، ۱۳۹۱: ۲۶) و در صورتی که این کنش به‌خوبی انجام گیرد، شخص نه فقط آن را می‌پذیرد، بلکه بدان عمل می‌کند (میلر، ۱۳۶۸: ۲۳۸).

فارس نیز اهمیت تشویق و ترغیب را در تعلیم مفاهیم اخلاقی به‌خوبی دریافته است

و از این مقوله بهره گرفته است. لذا در رساله *انیس الطالبین* در پاره‌ای از موارد، از طریق تشویق و بشارت مخاطب را به انجام کاری تحریض کرده و در برخی موارد با به‌کارگیری شیوه توبیخ، بیم، ملامت و... مخاطب را به انجام رفتار خاصی ترغیب کرده است. شایان ذکر است که تأثیرگذاری هریک از روش‌های مزبور به فراخور شرایط درونی مخاطب، متفاوت است. از آن جمله است:

- نیکی به پدر و مادر

نیکی به والدین یکی از وظایف اخلاقی است که در دین اسلام به‌کرات به آن توصیه شده و اهمیت سپاسگزاری و احترام به پدر و مادر تا آنجاست که خداوند پس از امر به شکرگزاری از خود، شکر پدر و مادر را آورده است. در رساله *انیس الطالبین* نیز نویسنده باب چهل و نهم رساله خود را به این مهم اختصاص داده و بیان کرده است که هرکس که گرفتار عاق والدین شود، به بهشت نمی‌رود؛ هر چند در دنیا اعمال نیک فراوان کرده باشد. وی همچنین اطاعت از والدین را لازم و ضروری می‌داند و سرپیچی از آن‌ها را زمینه‌ساز شقاوت انسان و خشنودی پدر و مادر را عامل سعادت انسان می‌داند: «رسول الله فرمود: که هرکس نیکویی با پدر و مادر کند، پانصدساله راه بوی بهشت بشنود و یکی از رسول الله صل الله علیه و آله پرسید که یا رسول الله نیکی با که کنیم؟ گفت: با پدر و مادر» (نسخه خطی: ۱۶۳/ب).

- صلۀ رحم

صلۀ رحم محبت، ارتباط و دیدار با خویشاوندان و کمک به آن‌هاست. صلۀ رحم از آموزه‌های اخلاقی اسلام است که تأکید زیادی بر انجام آن شده تا جایی که قرآن ترک‌کنندگان آن را در شمار زیانکاران و لعنت‌شدگان معرفی می‌کند (دهخدا، ۱۳۷۷: ۱۰۵۱۹).

در رساله *انیس الطالبین* به صلۀ رحم توصیه شده و بیان شده است که قطع‌کننده صلۀ رحم به بهشت نمی‌رود و از رحمت باری تعالی به دور است و به مخاطب گوشزد شده که از احوال نزدیکان خود بی‌خبر نباشد و از لحاظ عاطفی، اقتصادی، اجتماعی و... از نزدیکان خود تفقد و دلجویی کند. همچنین برای تحریض مخاطب به این امر پسندیده،

فضایل رعایت صله رحم را برشمرده است: «هرکه خواهد که عمرش دراز بود و روزی وی فراخ گردد، صلت رحم نگاه دارد و هیچ طاعت و رای آن نیست که صلت رحم نگاه داری و گفته‌اند که هیچ صدقه فاضل‌تر از آن نیست که به خویش درویش دهی که بی‌خصومت بود. بدان که پیوستن رحم آن بود که چون ایشان از تو ببرند تو با ایشان پیوندی...» (نسخه خطی: ۱۶۴/ب).

محمد بن محمود فارس هنگام توصیه به صله رحم سعی در متقاعد کردن مخاطب خود نموده و در این راستا مخاطب را به اندیشیدن، خاصه به نتیجه اعمال فرامی‌خواند و می‌کوشد با پند و اندرز منطقی و بجا به تنظیم رفتارهای درست اجتماعی مخاطب خود پردازد.

- ایجاد صلح بین مردمان

حل اختلاف مردم با بیانی شیرین و سخنی دلپذیر و موعظه‌ای حسنه و به خرج دادن اخلاق یا مایه گذاشتن مال، دستور صریح اسلام است و در دین مبین اسلام آمده که مسلمان واقعی هرگز نباید اجازه دهد اختلاف میان مردم ادامه یابد و همواره باید در جهت اصلاح روابط و ایجاد صلح میان مردم پیشقدم شود.

محمد بن محمود فارس در رساله انیس الطالبین نیز به پیروی از تعالیم اسلامی مردم را به ایجاد صلح و مودت بین دیگران فرامی‌خواند و با استشهاد به سخنان پیامبر اکرم (ص) توجه مخاطب خود را به اهمیت ایجاد صلح بین دیگران جلب و آن‌ها را به برقراری صلح میان دیگران دعوت می‌کند: «رسول الله صل الله علیه و آله با اصحاب گفت: بگویم شما را که از روزه و نماز و صدقه شما را چه فاضل‌تر است؟ گفتند: بفرماید. فرمود که صلح افکندن است میان برادران و دیگر فرمود که خدای تعالی فرشته‌ای آفریده که یک نیمه او از برف و یک نیمه او از آتش می‌گوید که بار خداوندا همچنان که میان آب و آتش صلح افکندی میان دل شایسته بندگان خود نیز الفت افکن» (نسخه خطی: ۱۶۷/ب).

- کار و تلاش برای کسب روزی خانواده

در آموزه‌های دینی، کار به‌عنوان یکی از ارکان اساسی زندگی شناخته شده است و بزرگان دین، کار و تلاش برای امرار معاش و گذراندن زندگی را امری مقدس و عبادتی

بزرگ شمرده و خود نیز در تمام زندگی خود به کار و تلاش مشغول بوده‌اند (مردانی نوکنده، ۱۳۹۲: ۱۰۶).

رسالة انیس الطالبین نیز به اقتباس از تعالیم بزرگان دین اسلام برای کار و تلاش و کسب روزی حلال اهمیت زیادی قائل است و معتقد است که کار و تلاش با هدف امرار معاش خانواده و اطرافیان از ارزشمندترین عبادات محسوب می‌شود و با استشهاد به آیات و احادیث بیان می‌دارد که ثواب تلاشگران و کاسبان روزی حلال همچون ثواب شهیدان در راه خداست: «کسب‌کاران حلال در روز قیامت با شهیدان باشند و هر که بامداد و شبانگاه اندیشه کسب حلال کند و در طلب آن بکوشد اگر به دست آمد، بخورد و اگر به دست نیامد، در حرام دخل نکند آن ثواب یابد که یاران عیسی علیه‌السلام یافتند» (نسخه خطی: ۱۶۸/ب).

بنابراین می‌توان اذعان داشت که فارس عارفی تمام‌عیار بوده که همه ابعاد زندگی مادی و معنوی را مد نظر داشته و فقط به یک بعد زندگی نپرداخته بلکه کوشیده است توجه مخاطب خود را به امور مهم دنیوی و اخروی معطوف دارد و وی را به سرمنزل سعادت رهنمون سازد.

- مهمان‌نوازی

یکی از صفات اخلاقی پسندیده، مهمان‌نوازی و مهمان‌دوستی است. در آیین اسلام، مهمان حبیب خدا و مایه برکت دانسته شده و مهمان‌نوازی در سیره پیشوایان اسلام از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است؛ زیرا این خصیصه پسندیده دارای اثرات بسیار مفیدی در زندگی فردی و اجتماعی است.

فارس رساله انیس الطالبین ضمن بیان ارزش و جایگاه مهمان و اهمیت مهمان‌نوازی اذعان می‌دارد که «هر که به چشم عزت در مهمان نگیرد، چشم او بر دوزخ حرام بود» (نسخه خطی: ۱۷۰/ب).

- صبر

کلمه صبر از مفاهیم بسیار مهمی است که در سرلوحه دستورهای سرنوشت‌ساز قرآن قرار گرفته است و به کرات در ضمن آیات قرآن و سخنان بزرگان دین مطرح شده و به داشتن این ویژگی پسندیده اخلاقی اشاره شده است.

در رساله انیس الطالبین، صبر نشانه ایمان فرد و داشتن صبر در هنگام بلا و سختی درجه صدیقان دانسته شده است و صابران در نزد حق تعالی از ارزش بسیار زیادی برخوردارند و از عذاب و قهرالهی به دورند: «خدای تعالی جل جلاله می‌فرماید که هر آن کس که او را مصیبتی رسد یا در تن وی یا در مال وی یا در فرزند وی صبر کند، روز قیامت شرم دارم که وی را عذاب کنم» (نسخه خطی: ۱۷۴/الف).

فارس ضمن بر شمردن مقام و منزلت صابران در نزد خداوند بر آن است تا با فراخواندن مخاطب خود به صبر و شکیبایی، شخصیت افراد ناکامل را دگرگون سازد؛ از این رو در پی بهترین نحوه انطباق وسیله و هدف است و با دنبال کردن هدفی معین مانع از آن می‌شود که تقدیر جای آن را بگیرد و کوشش و تلاش را بی‌ثمر سازد.

۲-۶. تحذیر و هشدار

نویسنده در عباراتی از رساله انیس الطالبین، پاره‌ای از معایب و رذایل اخلاقی را برمی‌شمارد و متذکر می‌شود که این صفات ناپسند، سبب هبوط انسان از مرتبه والای انسانی‌اش می‌شود و لذا مخاطب خود را از آن قبايح برحذر می‌دارد. برای نمونه، عبارت زیر یکی از مواردی است که در آن از تحذیر و هشدار برای تعلیم بهره گرفته شده است: «قومی دیگر برانگیزند صورت ایشان به صورت خوک گردیده باشد از جلیل جبار ندا آید که ایشان آن کسانی‌اند که در دنیا زکات مال به تمامی نداده‌اند قوله تعالی وَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَ يُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَ ذَلِكَ دِينُ الْقِيَمَةِ فرمان آید که ایشان را به دوزخ برند و گروهی دیگر برانگیزند موکلان دوزخ بر ایشان گماشته ایشان را به سیخ‌های آتشین دارند و گرم می‌کنند و اندام‌های ایشان بدان داغ می‌کنند از جلیل جبار ندا آید که ایشان آن کسانی‌اند که در دنیا ناز کرده و به زنا مشغول بوده‌اند و از عذاب خدای تعالی نترسیدند قوله تعالی: الزَّانِيَةُ وَالزَّانِي فَاجْلِدُوا كُلَّ [۹۳/ب] وَاحِدٍ مِنْهُمَا مِائَةً جَلْدَةٍ فرمان آید که ایشان را به دوزخ برید و گروهی دیگر برانگیزانند و زنجیرها و سلسله‌های آتشین در گردن ایشان نهاده بدو سرنگون می‌کشند» (۹۴/الف).

همچنین در موارد زیر از روش تحذیر استفاده کرده است:

- پرهیز از همسرآزاری

همسرآزاری یکی از معضلات اجتماعی است که هر نوع آزار و اذیتی جسمی و روحی را در بر می‌گیرد. این معضل که در تمامی اعصار و جوامع وجود دارد، در شمار بیماری‌های اجتماعی و ناهنجاری‌های روانی است که برای درمان آن مشارکت هم‌فکری همه‌جانبه لازم است و باید حفظ حرمت و آرامش همسر در شخصیت و ذهن افراد جامعه درونی شود تا این مهم حاصل گردد.

نویسنده در رساله *انیس الطالبین* به تأسی از دین اسلام ارزش و اهمیت زیادی برای زنان قائل است و زنان باعفت را بزرگ‌ترین نعمتی می‌داند که خداوند به مردان عطا نموده است و ضمن برشمردن حقوق مادی و معنوی همسران به آن‌ها توصیه‌های ارزشمندی می‌کند تا در جهت آرامش یکدیگر و حفظ کیان خانواده از آن بهره‌گیرند؛ برای نمونه مردان را از آزار جسمی و روحی همسران برحذر می‌دارد: «زیردستان خود میازارید و خاطر آنان را نگاه دارید و زیردستان زنانند که ایشان زیردست مردانند و کاری و معامله‌ای نتوانند کرد و دیگر پیغمبر صل الله علیه و آله فرمود هر که زن حلال خود داشته باشد و طلب حرام کند او را رجم، یعنی سنگسار باید کرد مگر که به حج رود و توبه نصح کند نعوذ بالله من غضب الله که چون روز قیامت از گور برخیزد روی او سیاه باشد و جامه آتشین در وی پوشانند و به سلسله‌ها وی را به دوزخ برند تا زن او از او راضی نشود» (نسخه خطی: ۱۶۱/الف).

نیکی به همسایه

نیکی به همسایه یکی از آموزه‌های اخلاقی است که در دین اسلام به آن توصیه شده است تا جایی که نیکی به همسایه هم‌ردیف نیکی به پدر و مادر دانسته شده است. محمد بن محمود فارس در رساله خود، حقوق همسایه را برمی‌شمارد و مخاطب را به رسیدگی به امور همسایه و نیکی در حق وی فرامی‌خواند: «جبرئیل علیه السلام مرا وصیت فرمود در ماده نیکی کردن با همسایه تا به حدی که گمان بردم که زود باشد که همسایه میراث خواهد برد...» (همان: ۱۶۵/ب).

وی همچنین بیان می‌دارد که از آزار و اذیت همسایه پرهیزید؛ زیرا عواقب

ناخوشایندی برای انسان در پی دارد: «در بهشت نرود هرکس که همسایه از شرّ بد وی در امان نباشد...» (نسخه خطی: ۱۶۵/الف).

- نگاه به نامحرم

چشم، دریچه دل و اندیشه انسان است و نگاه، تأثیرات عمیقی بر روح و روان انسان می‌گذارد. اگر چگونه نگریستن را یاد بگیریم و چگونه دیدن را تجربه کنیم، چشم، چشمه امید و ایمان می‌شود و نگاه ما، عبادت و سبب رشد و تکامل خواهد شد و اگر آن را رها کنیم تا به هرچه هوی و هوس دستور داده نگاه کند، زیان‌های متعددی متوجه انسان خواهد شد و آثار مخرب روحی روانی برای خود فرد و ناامنی و سلب آرامش برای دیگران را در پی دارد. از این رو با توجه به آثار فردی و اجتماعی نگاه به دیگران این مسئله مورد توجه بزرگان دین قرار گرفته و بارها به آن اشاره کرده‌اند. نویسنده رساله انیس الطالبین نیز از اهمیت این موضوع غافل نبوده و با استشهاد به آیات و احادیث مخاطب خود را از نگاه به نامحرم بر حذر داشته است؛ چنان‌که در اثنای گفت‌وگوی شیطان با پیامبر (ص) از زبان شیطان بیان داشته که «بدترین مردمان نزد من کسی است که نظر بر زنان بیگانه نکند و آن زانی که از مردان بیگانه پرهیزکاری کنند و ایشان بدتر از هزار شمشیر زهرآلودند که بر من زنند» (نسخه خطی، ۱۹۶/ب).

دوری از غیبت

غیبت به معنای بدگویی پشت سر دیگران، از گناهان کبیره‌ای که دین اسلام به شدت آن را نهی کرده است. قرآن کریم این گناه را همانند خوردن گوشت انسان مرده می‌داند و در روایات، گناه آن شدیدتر از زنا معرفی شده است. علاوه بر ارتکاب غیبت، گوش دادن به غیبت نیز حرام است. این گناه پایمال کردن حق الناس به شمار می‌آید.

در رساله انیس الطالبین نیز قبح و ناپسندی غیبت به‌طور مفصل تشریح شده است و گوینده و شنونده غیبت را در این گناه شریک دانسته و همچنین بیان شده که هرکس شاهد غیبت کردن جمعی باشد و آن‌ها را از این کار نهی نکند گرفتار عقوبتی سخت خواهد شد و در مذمت غیبت همین بس که گفته که خداوند متعال به حضرت موسی وحی کرد و فرمود: «هرکه از غیبت توبه کند، پست‌ترین کسی باشد که به دوزخ رود و هرکس غیبت کند و

شنود، روز قیامت الله تعالی چهار فرشته بفرماید که ایشان را به روی می‌کشند تا به کنار ترازوی قیامت برند و پوست و گوشت از روی ایشان دور افتاده باشد و استخوان‌های وی تهی شده باشد و ندا کند که این جزای غیبت‌کننده است» (نسخه خطی: ۱۸۶/الف).

۳-۶. تذکار و یادآوری

تذکار و یادآوری، از دیگر روش‌های تربیتی و تعلیمی است. تذکر در تربیت اسلامی، روشی نیکوست در راستای توجه دادن انسان به حقیقت وجود و سیر دادن او در صراط هدایت و اطاعت و عبودیت و دور کردن وی از پستی و کجی و پلیدی‌ها (دلشاد تهرانی، ۱۳۸۲: ۲۸۳). از آن جمله است:

- قدرت نامحدود خداوند

خداوند قادر تواناست که قدرت وی ورای قدرت بشر است که انسان را آفریده و بار دیگر زنده خواهد گرداند و تمام اعمال انسان‌ها را در ترازوی عدل خود خواهد سنجید و اگر بشر به درستی این حقیقت را دریابد، همواره در پیشگاه احدیت جانب ادب را رعایت کرده و همه اعمال و رفتار خود را به گونه‌ای مدیریت می‌کند که در روز قیامت در پیشگاه خداوند سربلند باشد. فارس با بهره‌گیری از روش تذکار و یادآوری این مهم را به مخاطبان خود گوشزد کرده است: «پس بدانید که الله تعالی بر حق است و خلق را بمیراند و باز زنده گرداند و خداوند جل جلاله قادر است و باکمال، و در آفرینش آدمی و میرانیدن و زندگانی دادن و این همه دلیل آن است که از خلائق آدمیان را بعد از مرگ زنده خواهد گردانید» (۱۴۲/الف).

- دوری از بدگمانی

بدگمانی به دیگران یکی از صفات رذیله است که نتیجه ترس و ضعف نفس است؛ زیرا افراد ترسو افکار واهی و بی‌پایه و اساسی را که از خاطرشان می‌گذرد، به دیگران نسبت می‌دهد و نسبت به آن‌ها سوءظن می‌یابند؛ اما دل مسلمان واقعی نسبت به همه خلائق پاک و صاف است و از بدگمانی به دور است. از این رو دین اسلام بدگمانی را یکی از ناپسندترین خصلت‌های انسانی می‌داند و مسلمانان را از آن برحذر داشته است. نویسنده در رساله مذکور با تأسی از آیات قرآن و احادیث نبوی، انسان‌ها را از بدگمانی

برحذر داشته و از قول پیامبر اکرم^(ص) فرموده است: «سه چیز است که هیچ کس از آن سه چیز خالی نیست: گمان بد و مال مردم خوردن و حسد. شما را پیاموزم که علاج آن چیست؟ چون گمان بد پدید آید با خود تحقیق آن بکن و از آن بگذر» (نسخه خطی: ۱۸۴/ب).

۶-۴. استدلال

هنگامی که هدف تعلیم آموزه‌های اخلاقی و تربیتی است، استدلال یکی از ابزارهای ارتباطی است تا از طریق آن، زمینه اقناع و ترغیب مخاطب فراهم شود. در رساله انیس الطالبین، نویسنده از طریق آوردن دلایل منطقی، حکایت، مثل و... به اقناع مخاطب برای انجام یا انصراف از عملی می‌پردازد: «اگر مخالفان گویند که بهشتیان تنها کنند که ایشان را بدان به درجه‌ای برسانند و پیغمبران و صدیقان گویند که جواب گوئیم که هرچه تنها کنند بدان آرزو برسند ولیکن ایشان با خود این تنها نکنند و بر خاطر ایشان آرزوی آن تنها نگذرد و هرکسی بدان درجه حور و قصور که خدای تعالی وی را داده باشد، راضی و خرسند گردند و نیز طلب زیادتی نکنند و تمنایی نخواهند که به ایشان نرسد و تمنای فرزند نکنند چراکه بهشت جای ولادت نیست و همچنین تمنای چیزی نکنند که به ایشان نرسد در غم و تب نمانند زیراکه بهشت مکان غم و الم نیست و کمترین بهشتی را چندان ملک و نعمت باشد که از مشرق تا به مغرب و کمترین بهشتی را هفتاد حور و قصور بدهند و تنها کردن در چیزی غیر نوعی از حسد باشد در بهشت نگنجد» (نسخه خطی: ۱۰۱/الف).

- علم آموزی

آموزش و تعلیم از دیرباز با زندگی انسان‌ها پیوند یافته و بشر از روزگار گذشته کوشیده است تا با علم‌آموزی به کشف رازورمز جهان پیرامون خود بپردازد. ازاین‌رو ادیان مختلف به فراگیری علم و دانش توصیه کرده‌اند و در این میان دین اسلام بیش از سایر ادیان برای علم‌آموزی ارزش قائل شده و به کرات بشر را به آموختن و ترویج علوم رهنمون کرده است. ازاین‌رو مسلمانان از همان روزگار اولیه به دنبال کسب علم و دانش بودند که این امر از توصیه‌های قرآن و دین مبین اسلام نشئت می‌گرفت. قرآن این کتاب آسمانی، به‌عنوان اساس علوم اسلامی و اخلاقی و همچنین پیامبر اکرم^(ص) که خود به‌عنوان اولین معلم و مربی در تاریخ که تعلیم و احکام دین اسلام را به یاران و صحابه

خود می‌آموخت، از عوامل اساسی گرایش و تحرک مسلمانان به آموختن علم و علوم‌آموزی بوده است (رحیمی راغب و قیّم، ۱۳۹۴: ۱۴۸).

در رساله‌*انیس الطالبین*، علم برترین عبادات شمرده شده است و به مسلمانان توصیه شده که در همه‌ احوال علم بیاموزند و به دیگران نیز تعلیم دهند. چنان‌که از حضرت رسول (ص) روایت شده است: «هر‌که با عالمی نشیند، همچنان است که با من نشسته است و هر‌که عالمی را زیارت کند، همچنان است که مرا زیارت کرده است و بدان که خواب با علم بهتر از نماز بی‌علم است» (نسخه خطی: ۱۸۱/ب).

ترغیب به کسب فضایل اخلاقی به‌طور عام و آموختن علم و دانش به‌طور خاص و بیان فضایل گام نهادن در مسیر مشخص شده تا حدی نحوه‌ توجیه انتخاب آن چیزی است که رفتار درست تلقی می‌شود؛ برای مثال، اگر علم‌آموزی بدیهی بود بحث برای توجیه آن معنایی نداشت. توجیه عملی است عقلانی و استفاده‌ای است عملی از عقل. توجیه، قسمت‌هایی مشخص از یک استدلال را به‌نحوی در برابر مخاطب قرار می‌دهد که نتیجه‌ استدلال، بدون استثنا یا رد شود یا قبول. فارس از این شیوه برای تبیین فضایل اخلاقی در ذهن مخاطب خود بهره برده است.

۵-۶. تمثیل، حکایت و نتیجه‌گیری و تنبه از آن

نویسنده در رساله‌*انیس الطالبین*، از حکایت و تمثیل به‌عنوان محملی برای بیان اندیشه‌های اخلاقی و اجتماعی استفاده کرده است؛ زیرا تمثیل مفاهیم ذهنی را به‌صورت محسوس و عینی نشان می‌دهد و در مخاطب تأثیر مطلوبی می‌گذارد.

- برکت نام‌های الهی

«ابومسلمه خولانی را کنیزکی بود جوان و باجمال و باطراوت حسن روزی با وی گفت: ای خواجه تو چه مردی و چه پایگاه داری که من چندین بار تو را زهر دادم و تو را هیچ زیان نرسید؟ گفت: ای کنیزک در حق تو، من چه بد کردم که تو به من این قصد می‌کنی؟ گفت: ای خواجه من کنیزک جوانم و تو همه شب خواب نمی‌کنی و به نماز و طاعت مشغولی و مرا از تو فایده‌ای و راحتی نیست و نیز مرا نمی‌فروشی. ابومسلمه گفت: مرا هیچ کرامتی نیست لیکن این برکت نام خداست و دیگر گفت که ای کنیزک تو را آزاد کردم تا به مقصود خود برسی» (۶/الف).

– عیادت بیمار

انسان موجودی اجتماعی است، از این رو در زندگی نسبت به دیگران تکالیف و وظایفی دارد و دیگران نیز بر او حقوقی دارند. به مجموع این ارتباط و حقوق و تکالیف متقابل، آداب معاشرت اجتماعی می‌گویند. اسلام در بُعد زندگی اجتماعی تأکید زیادی بر رعایت آداب معاشرت اجتماعی دارد و جامعه انسانی را موظف می‌کند که حقوق یکدیگر را رعایت کنند. یکی از آداب معاشرت اجتماعی، عیادت کردن از بیمار است که در روایات و احادیث بارها به این موضوع تأکید شده است. در رساله انیس الطالبین نیز به عیادت از بیماران توصیه شده است و فارس به تاسی تعالیم دینی، عیادت از بیماران را از جمله اعمال بسیار پسندیده می‌داند و بیان می‌دارد هرگاه انسان به عیادت بیماری رود، این رفتار ستوده‌ی وی در نزد پروردگار از اهمیت زیادی برخوردار است و بی‌شک از ثواب و نتایج کردار نیک خود بهره‌مند خواهد شد: «هرکس به پرسش بیماری رود با ایمان پاک و اعتقاد درست از برای رضای حق تعالی جل جلاله و حق سبحانه و تعالی هفتاد هزار فرشته بر او موکل گرداند که جهت او استغفار خواهند و ثواب آن در دیوان اعمال او ثبت کنند و آنگاه که نزد بیمار نشسته باشد، همچنان باشد که در مرغزار بهشت نشسته باشد...» (همان: ۱۶۶/ب).

فارس با بهره‌گیری از پند و اندرز و اقناع مخاطب می‌کوشد که به قوای نفسانی مخاطبان خود ساختار تازه ببخشد و رفتارهای درست اجتماعی را در ذهن ایشان درونی سازد تا به صورت ناخودآگاه در زندگی فردی و اجتماعی خود به کار بندند.

– دوری از حسد

حسد، یکی از گناهان خطرناک و کلیدی است که گناهان متعددی را در پی دارد و بنا بر حدیث نبوی، حسد از خوی‌های ناپسندی است که هیچ‌کس از آن در امان نیست (ماوردی، ۱۴۰۸: ۲۶۶) و شخص علاوه بر اینکه آرامش درونی خود را از دست می‌دهد، چه بسا باعث رنجش و آسیب رساندن به دیگران می‌شود. در دین اسلام، حسد بسیار مذمت شده است و از مسلمانان خواسته شده که از حسد به دور باشند و اگر ناخواسته گرفتار این ویژگی اخلاقی ناپسند شدند، با تفکر درباره‌ی آسیب‌های آن، تقویت عقل و تقویت ایمان و توجه به حکمت‌های خداوند بکوشند تا آن را از خود دور سازند.

نویسنده انیس الطالبین مخاطبان خود را از پرداختن به حسد برحذر داشته است و بیان کرده که حسد نیکویی‌ها را زایل می‌سازد و زمینه‌ساز کینه و عداوت خواهد بود: «حسود به قضای الله تعالی در خشم است و فضل الله تعالی به بندگان نمی‌تواند دید... رسول الله فرموده که حذر کنید و بپرهیزید از حسد؛ به‌درستی که حسد نیکویی‌ها می‌خورد، همچنان که آتش هیمه می‌خورد» (نسخه خطی: ۱۸۴/الف).

همچنین آمده است که: «موسی علیه‌السلام گفت در زیر عرش مردی بدیدم به‌غایت بلند و نورانی. گفتم خداوندا کیست و کردارش چیست که درجه وی چنین بلند است؟ فرمان آمد که این مردی است که هرگز با کس حسد نبرده و نیکویی‌ها با پدر و مادر کرده است» (همان: ۱۸۴/ب).

تحلیل آموزه‌های اخلاقی - تعلیمی رساله انیس الطالبین

جدول ۱-۸. پربسامدترین مضامین اخلاقی - تعلیمی به کار رفته در رساله انیس الطالبین	
خصایص غیر اخلاقی که در رساله انیس الطالبین نکوهش شده است:	خصایص اخلاقی که در رساله انیس الطالبین ستوده شده است:
همسرآزاری	نیکی به پدر و مادر
نگاه به نامحرم	صله رحم
حسد	نیکی به همسایه
بدگمانی	عبادت بیمار
غیبت	ایجاد صلح بین مردمان
دروغ	مهمان‌نوازی
خلف وعده	کاری و تلاش برای روزی خانواده
خیانت در امانت	آداب غذا خوردن
معامله به دروغ	صبر
نپرداختن زکات	دعا
همسایه‌آزاری	علم‌آموزی
گواهی دادن به دروغ	آغاز کارها با نام خدا
کسانی که اهل علم و قرآن را خوار می‌شمارند.	بخشش به همگان
محاربه	برپا داشتن نماز
ریا	روزه گرفتن
خیانت	

زناکاران	
زنان زانیه	
خمار	
رشوه	
ربا	
قضاوت و حکم دادن خلاف رأی خداوند	
سخن چینی	
کبر و عجب	
کارهای حرام	

رساله انیس الطالبین از جمله آثار ارزشمند حکمی-فقهی است که مشحون از مضامین اخلاقی است. در سرتاسر این رساله، حتی جمله‌ای در وصف معشوق و مدح و توصیف وجود ندارد و تمام عبارات در حقیقت جویی، کمال انسانی، علم و اعتقاد و... خلاصه می‌شود.

نویسنده در این رساله در بیان مفاهیم اخلاقی گاه به شیوه ایجابی و گاه به روش سلبی عمل کرده است؛ به عبارت دیگر در رساله انیس الطالبین پاره‌ای از آموزه‌های اخلاقی به کار رفته که مؤلف آن‌ها را ستوده و پاره‌ای از مفاهیم ضد اخلاقی به کار رفته که نویسنده آن را نکوهش کرده و مخاطب را از آن برحذر داشته است.

بررسی مضامین اخلاقی رساله مزبور نشان می‌دهد که برخی از این مفاهیم و خصایص اخلاقی فردی و برخی اجتماعی هستند. البته اغلب مضامین فردی هم در راستای زندگی اجتماعی است.

اغلب آموزه‌های تعلیمی به کاررفته در رساله انیس الطالبین عبادی، حکمی، فقهی، اخلاقی و... است و فارس کوشیده از هر مجالی جهت تعلیم این آموزه‌های ارزشمند به مخاطب بهره گیرد.

در مجموع می‌توان ادعا کرد که فارس با استفاده از هوش و ذکاوت خود توانسته به اقتضای حال مخاطب، از بهترین روش برای القای مفاهیم اخلاقی در ذهن و ضمیر مخاطب بهره گیرد.

۷. نتیجه‌گیری

از مجموع آنچه گفته شد می‌توان نتیجه گرفت:

- از روزگاران دیرین تاکنون، اخلاق نقشی اساسی در ادبیات ما داشته و از موضوع‌های محوری رشته‌های مختلف ادبیات همچون داستان و شعر بوده است که علاوه بر ایجاد التذاذ ادبی برای مخاطب، در پی آن است تا از هر مجالی برای تعلیم مفاهیم اخلاقی و سیر دادن مخاطب در مسیر صحیح زندگی بهره گیرد.
- تعالیم اخلاقی در رساله‌*انیس الطالبین* به شیوه‌های مختلف بیان شده است؛ به‌گونه‌ای که به ورطه خشکی و بی‌روحي کتاب‌های اخلاقی درنیفتاده و نویسنده از انواع روش‌های تربیتی به‌طور مستقیم و غیرمستقیم از جمله ترغیب، تشویق، تحذیر، استدلال و... بهره گرفته است تا بتواند خصایل نیکو را در ذهن مخاطب نهادینه سازد.
- با توجه به ماهیت ناخوشایند و تلخ پند و موعظه، نویسنده در بسیاری از موارد کوشیده است تا در ضمن حکایات یا داستان‌های تاریخی، مذهبی و معجزات پیامبران در لفافه و به‌طور غیرمستقیم به بیان نکات اخلاقی بپردازد.
- در رساله‌*انیس الطالبین* در پایان بسیاری از داستان‌ها نتیجه‌گیری‌های اخلاقی به چشم می‌خورد. در این موارد در واقع نویسنده، حکایات یا داستان مورد نظر را در کارگاه فلسفی، اخلاقی و خردمآبانه ذهن خویش تحلیل کرده و اندیشه‌های اصلی حاکم بر آن حکایت یا داستان را برای مخاطب استخراج کرده است.
- محمد بن محمود فارس ادبیات را به‌طور کلی، در خدمت فکر اخلاقی و اجتماعی و در مسیر اندیشه‌*مکتبی* قرار داده است. در سرتاسر رساله او حتی یک جمله هم در وصف معشوق و مدح و توصیف وجود ندارد و تمام نوشته‌های وی در حقیقت جویی، کمال انسانی، علم و اعتقاد خلاصه می‌شود.
- نویسنده در بیان معارف و احکام الهی هم جانب تعلیم را رها نکرده و ضمن اشاره به جنبه شرعی این مسائل جنبه باطنی آن را هم تبیین می‌کند و بیان می‌دارد که فقط نباید به ظواهر اکتفا کرد.
- رساله‌*انیس الطالبین* در حقیقت گنجینه‌ای ارزشمند از معارف است که با گردآوری

آیات قرآن، احادیث نبوی و... تدوین شده است و به یقین می‌توان گفت که نویسندگان در اغلب موارد برای بیان مطالب مورد نظر از منابع معتبر عرفانی، الهی و تاریخی بهره گرفته است و آموزه‌های اسلامی و قرآنی و باورهای پهلوانی را با مفاهیم اخلاقی درآمیخته و اثری شگرف و تأثیرگذار آفریده است.

منابع

۱. قرآن کریم.
۲. آقاحسینی، حسین و یلمه‌ها، احمدرضا (۱۳۹۲)، «انیس الطالبین از کیست؟»، مجله مطالعات عرفانی، شماره ۱۷، ۵-۲۰.
۳. پشت‌دار، علی محمد و نان‌آور، حمیدرضا (۱۳۸۹)، «معرفی نسخه خطی اخلاق شاهی»، مجله پیام بهارستان، سال سوم، شماره ۱۰، ۱۲۷-۱۳۵.
۴. داد، سیما (۱۳۸۵)، فرهنگ اصطلاحات ادبی (واژه‌نامه مفاهیم و اصطلاحات ادبی فارسی و اروپایی)، تهران: مروارید.
۵. درایتی، مصطفی (۱۳۹۱)، فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا)، تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.
۶. — (۱۳۸۹)، فهرست‌واره دست‌نوشته‌های ایران (دنا)، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
۷. دلشاد تهرانی، مصطفی (۱۳۸۲)، سیری در تربیت اسلامی، تهران: انتشارات دریا.
۸. دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۷)، لغت‌نامه، ج ۷، تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
۹. رحیمی، عزت‌الله (۱۳۹۱)، «نقش تشویق و تنبیه در تربیت»، مجله علمی آموزشی و فرهنگی تربیت، ۱۲۰-۱۲۷.
۱۰. رحیمی راغب، مهین و قیّم، بهادر (۱۳۹۴)، «جایگاه علم و علم‌آموزی در اسلام»، جندی‌شاپور، سال اول، شماره ۳، ۴۰-۴۸.

۱۱. رستگار فسایی، منصور (۱۳۸۰)، انواع شعر، شیراز: نوید شیراز.
۱۲. رزمجو، حسین (۱۳۷۴)، انواع ادبی و آثار آن، مشهد: مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی.
۱۳. رزمجو، حسین (۱۳۸۲)، نقد و نظری بر شعر گذشته فارسی از دیدگاه اخلاق اسلامی، چ ۱، مشهد: انتشارات دانشگاه فردوسی.
۱۴. فارس، محمد بن محمود، نسخه خطی رساله انیس الطالبین، به شماره ۲۹۸۴، قم: کتابخانه مسجد اعظم قم.
۱۵. _____، نسخه خطی رساله انیس الطالبین، به شماره ۲۲۱، قم: کتابخانه مسجد اعظم قم.
۱۶. ماوردی، علی بن محمد (۱۴۰۷)، ادب الدنيا والدین، ج ۱، قاهره: چاپ مصطفی سقا.
۱۷. فتحی، مریم و کاوندی، سحر، (۱۳۹۳)، «بررسی نسخه خطی رساله اخلاق ظهیریه»، مجله آینه پژوهش، سال بیست و پنجم، شماره ۳، ۶۵-۶۸.
۱۸. مردانی نوکنده، محمدحسین (۱۳۹۲)، «جایگاه و منزلت کار و تلاش در تحقق حماسه اقتصادی (با تأکید بر مبانی دینی)»، فصلنامه علمی تخصصی جبل المتین، دوره دوم، شماره ۲، ۱۰۶-۱۲۷.
۱۹. منزوی، احمد (۱۳۴۹)، فهرست نسخه‌های خطی فارسی، تهران: مؤسسه فرهنگی-منطقه‌ای.
۲۰. موسوی سیرجانی، سهیلا و منصوری، مهدیه (۱۳۹۵)، «سنایی و اخلاق حرفه‌ای»، فصلنامه ادبیات عرفانی و اسطوره‌شناختی، سال دوازدهم، شماره ۴۲، ۲۵۷-۳۰۰.
۲۱. میرصادقی (ذوالقدر)، میمنت (۱۳۸۵)، واژه‌نامه هنر شاعری، تهران: کتاب مهناز.
۲۲. میلر، جرج آرمیتاژ (۱۳۶۸)، روان‌شناسی و ارتباط، ترجمه محمدرضا طالب‌نژاد، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
۲۳. هانری دوفوشه کور، شارل (۱۳۷۷)، اخلاقیات (مفاهیم اخلاقی در ادب فارسی از سده سوم تا سده هفتم)، ترجمه محمدعلی امیر معزی و عبدالحمید روح‌بخشان، تهران: مرکز نشر دانشگاهی و انجمن ایران‌شناسی فرانسه در ایران.